

ПРОБЛЕМА ВИБОРУ ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ (В КОНТЕКСТІ КОНСТИТУЦІЙНОЇ РЕФОРМИ)

У статті розглянуто проблему вибору форми правління в контексті конституційної реформи в Україні. Автор аргументує необхідність проведення всеосяжної конституційної реформи через скликання Конституційних (Установчих) зборів, показує значення зміни форми правління як одного з її компонентів; аналізує особливості президентської і парламентської форм правління та доводить, що чисто парламентська модель, до вибору якої підштовхують громадську думку деякі політики, є непридатною для незрілої української демократії, у якій відсутні стійкі, добре інституціалізовані партії та лояльна опозиція. Натомість, запропоновано довший, але більш надійний шлях вироблення власної, придатної для умов України моделі змішаної системи врядування з ефективною системою стримувань і противаг, конкретні параметри якої мають викристалізуватися під час конституційної реформи, у процесі співпраці експертів з народом і політичними діячами.

Ключові слова: конституційна реформа, парламентська форма правління, президентська форма правління, змішані моделі правління, система суспільно-владних відносин, Конституційні (Установчі) збори.

Kolodiy A. The challenge of the form of government selection (in the context of constitutional reform in Ukraine). The article deals with the problem of choosing the form of government in the context of constitutional reform in Ukraine. The author substantiates the need for comprehensive constitutional reform through the convening of Constitutional (Constituent) Assembly; shows the importance of changing the form of government as one of its components; analyzes the features of the presidential and parliamentary forms of government and argues that a purely parliamentary system, to selection of which some politicians are pushing the public opinion, is unsuitable for immature Ukrainian democracy, in which there is no stable, well-institutionalized party system

and loyal opposition. Instead, longer but more reliable way is proposed: to elaborate its own, suitable for Ukraine's conditions model of mixed system of government with an effective system of checks and balances, the specific parameters of which will crystallize in the course of constitutional reform, through the cooperation of experts with the people and political leaders.

Key words: *constitutional reform, parliamentary form of government, presidential form of government, mixed model of government, system of social and power relations, Constitutional (Constituent) Assembly.*

Постановка проблеми. Конституція та зміни до неї перебувають у полі зору українських політиків і громадськості з кінця 1990-х років. Суспільний дискурс щодо конституційних змін відбувається головним чином на рівні політиків, експертно-громадського середовища, публіцистики. Науковці, особливо політологи, не проявляють великої активності у обговоренні проблеми сприятливих та несприятливих варіантів інституційного дизайну для України. Може бути, що причиноюливо, причиною такого стану є невелика залученість представників української політичної науки до досліджень проблем демократичної трансформації, включно з такою її складовою як становлення демократичних інституцій. Практично залишилась не експлікованою на українські умови велика дискусія щодо інституційного будівництва в перехідних суспільствах, у якій брали участь провідні західні політологи-компаративісти: Хуан Лінц, Аренд Лійпгарт, Рональд Горовіц, Скотт Мейнвеарінг, Альфред Степан та інші [1; 2, р. 108–158; 3; 4]. Про значення цієї дискусії говорить хоча би те, що основні праці її учасників увійшли до навчальних курсів з політології, значна їх частина перекладені багатьма мовами, у т.ч. й українською [5, с. 178–235; 6, с. 827–834]. А поодинокі і досить розрізнені наукові праці українських дослідників, що належать перу правників-конституціоналістів [7–9] та політологів (у тому числі й автора даної статті) [10–14] поки що не створюють цілісного наукового дискурсу з даної теми. Тому пропозиції політиків, які найчастіше керуються кон'юнктурними міркуваннями щодо зміни форми правління в Україні, застають українське суспільство зненацька і не ведуть до належного розв'язання проблеми поділу влад і створення легітимної системи врядування.

Метою даної статті є обґрунтування необхідності поставити крапку в неперервному процесі обговорення та внесення часткових змін до чинної Конституції України та утвердити, нарешті, стійкий, легітимний конституційний порядок шляхом скликання Конституційних (Установчих) зборів та вироблення прийнятної для умов України моделі державного правління у тісній публічній взаємодії науковців, експертів з громадських середовищ, громадських і політичних діячів. З цієї мети у статті будуть розглянуті причини, що обумовлюють необхідність не лише внесення поправок до Конституції, а й її всеосяжного реформування; з'ясоване місце форми правління в складній системі владно-суспільних відносин, які підлягають трансформації; здійснений порівняльний аналіз двох «чистих» форм державного правління (президентської і парламентської) та притаманних їм механізмів стримувань і противаг заради передбачення можливого їх прояву та наслідків в умовах України.

Потреба в ухваленні нової Конституції. Почнемо із з'ясування причин, через які сьогодні недостатньо вносити окремі точкові зміни до чинної Конституції, а потрібно прагнути замінити її новим правовим документом, який дорівнюватиме укладенню нової суспільної угоди між владою і народом.

1. Найголовнішою підставою для всеосяжної реформи Конституції є потреба в її легітиматії. Доки Конституція користувалася необхідним авторитетом, інкрементальний, покроковий підхід до внесення змін до неї був найбільш доцільним, бо виключав можливість невдалих поспішних модифікацій і задовольняв вимозі «не нашкодь». Проте зараз ситуація змінилася. Неперервні розмови про необхідність конституційної реформи, незаконність чи нехай лише сумнівність процедур при її проведенні, свавільні переходи від однієї редакції Конституції до іншої підірвали легітимність Основного закону та його здатність створювати стійку основу правового порядку та інституційної стабільності в державі.

Кожен амбітний політик (та/чи політична сила, що його підтримує), зазнавши невдачі на високому посту і втративши надії стати всенародно обраним Президентом країни, починає розмови про реформу Конституції, апелюючи здебільшого до необхідності впровадження парламентської форми правління. Першими в цьому ряду були

О. Мороз з П. Симоненко, а останніми – А. Яценюк [15] та Б. Колесніков [16; 17]. Через тривалі «маніпуляції» з Конституцією вона перестала сприйматися як щось святе й недоторканне, що становить основу суспільної організації і стосунків громадян та держави. Щоб надати йому більшої ваги, авторитету й дієвості, необхідно прийняти нову цілісну Конституцію силами всього суспільства – на основі законних процедур, із ґрунтовним обговоренням та свідомим вибором інституційного дизайну, у тому числі і форми державного правління.

2. Другою підставою для системної переробки Конституції є кількість і масштаб тих змін, яких вона нині потребує. По-перше, коли в 2014 році ухвалювали Закон «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» (№ 742-VII) [18], ніхто не вважав редакцію Конституції 2004 р. досконалою і не збирався залишати її надовго. Навпаки, передбачалося в скорому часі ухвалити нову Конституцію, що не було зроблено через низку об'єктивних і суб'єктивних причин. По-друге, частина положень нинішньої Конституції України (особливо в частині прав людини) були даниною уявленням і вимогам лівих політичних сил, які в 1990-ті роки мали ще значний вплив у Верховній Раді; сьогодні ці положення потрібно усунути або змінити, бо вони не можуть бути виконані. Деякі інші положення вимагають заміни, бо в минулому їх просто не встигли або не зуміли прописати належним чином. А ще інші – просто застаріли і тепер потребують оновлення.

Слід врахувати й те, що за 20 років, які минули з часу ухвалення першої редакції Конституції 1996 р., країна встигла апробувати дві форми змішаної системи правління і накопичений досвід збалансування влади (позитивний і негативний) міг би бути творчо використаний для системного опрацювання Конституції та закріплення у ній певної форми державного правління, з добре опрацьованою системою стримувань і противаг та доповненнями у вигляді конституційно затверджених механізмів дорадчої демократії, відповідних традицій і менталітету українського народу.

3. Нарешті, третьою підставою необхідності системного реформування Конституції є «заповіт» Майдану змінити систему. Виконання цього завдання не вичерпується переходом на нову форму правління, ба, навіть прийняттям нової Конституції. Однак і те й інше

є важливими складниками процесу зміни суспільно-політичної системи, нехтувати якими – за можливості приступити до їх виконання вже зараз – було б неправильно.

Форма правління як складова частина системи суспільно-владних відносин. Переходячи від одного етапу трансформації політичної системи України до іншої, уявлення про місце, що його займає форма державного правління в місткому понятті «системи», яку треба змінювати, набувало в суспільній свідомості щораз ширшого змісту. Наприкінці 1990-х – початку 2000-х років, особливо в період руху «Україна без Кучми», поряд з вимогою дострокової відставки Президента лунали заяви про те, що цього не досить, що треба «міняти систему». Йшлося, насамперед, про зменшення повноважень Президента, зміну форми правління. У найбільш радикальному варіанті, на якому упродовж 1990-х років і далі наполягали ліві, а потім – з 2003 р. – його підхопили і Л. Кучма з В. Медведчуком, пропонувався перехід до парламентської форми правління.

Деякі з цих побажань були враховані під час корегування форми правління внаслідок конституційної реформи 2004 р., яка, за загальним визнанням політологів, забезпечила утвердження парламентсько-президентської республіки, замість президентсько-парламентської. Однак попри те, що формування і діяльність уряду тепер стали більше пов'язані з парламентом, питання «зміни системи» не було зняте з порядку денного. Чимало аналітиків і далі наголошували, що для остаточної перемоги над кучмізмом потрібно ще розв'язати такі завдання, як демонтаж старої та створення нової управлінської системи; інституціалізація каналів впливу народу на владу; подолання корупції у владних структурах та інші. При цьому алгоритму «демонтажу» старої системи, так само як і створення нової не було вироблено; відносно мало уваги приділялося неформальним практикам: клановим зв'язкам, непотизму, підміні офіційно встановлених правил і процедур вольовими рішеннями (як варіант – дорученнями Президента), які пронизували усю систему взаємовідносин офіційних установ і організацій та їхніх керівників. Не можна сказати, що їх зовсім не брали до уваги, але, критикуючи, виносили за дужки «системи», яку й далі інтерпретували, переважно (хоча й не без винятків), як систему офіційних владних інституцій, насамперед, як форму

правління. Дискусії і підклимна боротьба щодо останньої тривала аж до 2010 р., коли В. Янукович за допомогою Конституційного Суду повернув собі повноваження часів Л. Кучми. Непотизм і патронажно-клієнтельні стосунки процвітали, а до питання про обмеження неформальних інституцій повернулись уже після Революції Гідності 2013–2014 рр.

Між тим, у політологічних дослідженнях XXI ст. усе більше уваги зверталось на те, що поняття «системи» не таке просте, як його інтерпретують політики й, почасти, – публіцисти; що в основі «зависання» трансформації лежить остаточне утвердження неопатримоніальної (олігархічно-кланової, патронажно-клієнтельної системи відносин), яка базується на економічній олігополії; що остання зрослася з державним апаратом і має своїм наслідком повсюдну підміну формальних інституцій неформальними. Маніпуляції з першими при недоторканності других до жодних позитивних результатів не приводять і країна залишається, за висловом Ю. Мацієвського, у «пастці гібридності» [19]. Однак політики, особливо ті, що програють у боротьбі за владні позиції, і далі перемикають увагу на форму правління, апелюючи, зокрема, до парламентської моделі як шляху до більш демократичного режиму. Що це лише «маневри», спрямовані на розчищення дороги до влади для самих себе і що «парламентська республіка» – не лише не панацея, а можливо, й загроза для демократизації в Україні, продемонструємо далі з використанням структурно-логічних схем (рис. 1–3).

Коли учасники Революції гідності ставили завдання «змінити систему», то найчастіше вони мали на увазі її 3-й елемент – політичний режим, який є втіленням основних рис взаємодії влади і народу. Авторитаризація політичного режиму за Януковича, сваволя партії влади у всіх трьох гілках влади, обмеження прав і свобод громадян, концентрація як політичної, так і економічної влади в руках «сім'ї», не здатної подолати залежність від Росії – все це викликало обурення суспільства, налаштованість на зміну не лише людей при владі, а й на кардинальне заміщення складових системи владно-суспільних відносин новими. Отже, систему стали розуміти ширше, ніж раніше.

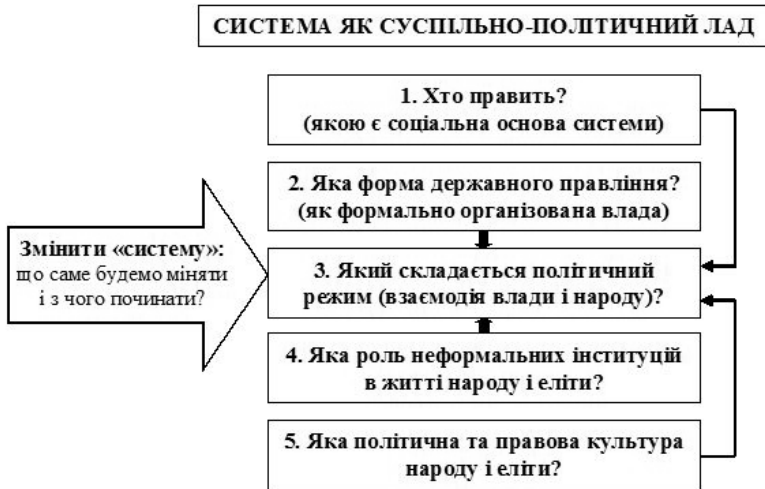

Рис. 1. Структура суспільно-політичної системи як об'єкта трансформації

Як видно з рис. 1, політичний режим має прямий зв'язок як з формальною організацією влади (для авторитаризму завжди більш підходящою є та форма, яка дозволяє монархічне правління), так і з сукупністю неформальних інституцій, які визначають поведінку людей при владі. Питання «хто при владі?» прямо не впливає на форму правління: дизайн може, в принципі, бути обраний довільно. Зате воно дуже сильно впливає на політичний режим. Від того, яку верству представляють правителі, наскільки вони могутні економічно, наскільки сильними в їхньому середовищі є неформальні правила корпоративної поведінки, залежить їхня здатність трансформувати офіційні інституції на свою користь або підміняти їх неофіційними. Вважаю, що в цій частині практика перехідних суспільств та молодих (неповних) демократій виявила деякі перебільшення у твердженнях К. Поппера про виключну важливість інституційної структури держави та неважливості економічної влади і того, які люди опиняються при владі [див. : 20, т. 1, с. 140–146; т.2, с. 142–145]. З іншого боку, рівень розвиненості і тип політичної та правової культури хоч і не визначає безпосередньо, наскільки великим буде вплив неформальних інституцій, однак задає рамки їхніх якісних характеристик. Отже, культура є ще одним суттєвим фактором формування політичного

режиму певного типу. Тож бачимо, що змінити систему дуже непросто, оскільки зміни мають відбуватися в усіх її структурних частинах. А про зміну форми правління можемо говорити тільки як про один із складників цього процесу, який хоч і не впливає однозначно на політичний режим (класичний приклад: німецький фашистський тоталітаризм виріс на основі парламентської форми правління), однак може створити сприятливі чи несприятливі інституційні рамки для певної поведінки політичних акторів. Тут К. Поппер має рацію: «Проблема контролю над правителями і перевірки їхньої влади є переважно проблемою інституціональною, проблемою планування інститутів для запобігання тій значній шкоді, що її може заподіяти недобрий правитель» [20, т. 2, с. 142].

Форма державного правління або ж система чи модель врядування (of government) – це поняття, які відображають інституційно-організаційний бік системи влади і вживаються в науковій літературі як синоніми. Вони визначаються формально-правовим та організаційним поділом повноважень між гілками влади, а також особливостями їх взаємовпливу і взаємозалежності, рівнем та способом взаємодії, які закріплені конституцією країни. Кожен різновид форми правління базується на певній моделі поділу влад, а також на характерній для неї системі стримувань і противаг як механізмів забезпечення диференційованого, збалансованого та ефективного правління. Оцінка дієвості цих механізмів здійснюється за такими параметрами: збереження свободи і народовладдя (запобігання узурпації влади); забезпечення доброї керованості суспільством та розв'язання суспільних проблем органами влади (ефективність врядування); врахування волі народу при вирішенні суспільних проблем (принцип народного суверенітету), зміцнення національної єдності і безпеки (самозбереження політичної спільноти).

Одним із головних завдань під час обрання форми правління є таке дизайнування інституцій, щоб вони убезпечили суспільство від тиранії, від узурпації влади «поганими правителями». А друге завдання полягає в тому, що добрий (відповідний умовам країни) інституційний дизайн має забезпечити ефективне правління: вироблення та імплементацію необхідних для суспільства рішень – вчасно і з мінімальними затратами ресурсів. Саме під цим кутом зору ми й розглянемо далі плюси та мінуси двох чистих форм правління:

президентської та парламентської для того, щоб вирішити, яку з них брати за орієнтир під час реформування політичної системи України або в якому співвідношенні та для чого їх варто «змішувати».

Президентська форма правління (або «президентизм») як прямування до цієї форми) умовно представлена на рис. 2.

Рис. 2. Президентська форма правління як система взаємодії і взаємоконтролю

Термін «президентське врядування» увів у вжиток впливовий британський журналіст Волтер Бейджгот, який описав систему державної влади у США ще за часів Президента Лінкольна, протиставивши її «кабінетному урядуванню» (урядуванню Кабінету міністрів) у Великій Британії [21]. Сучасні політологи підсумували відмінності між цими двома системами таким чином: «чиста» парламентська форма правління – це система залежності, а «чиста» президентська форма – це система взаємозалежності [4, р. 3–4] (хоча у другому випадку, можливо, доречніше було б говорити про систему взаємообмеження і взаємоконтролю). Нашим завданням не є докладний розгляд обох систем, оскільки їх особливості описані у підручниках,

енциклопедіях та науковій літературі [див. : 9; 13; 22, с. 326–335, 360–364; 23, с. 407–423; 24 та ін.]. Підкреслимо лише деякі особливості двох названих форм правління, які найбільш важливі для нашої теми.

Президентська система функціонує на основі чіткого інституційного відокремлення підпорядкованої Президенту виконавчої гілки влади від двопалатного законодавчого органу Конгресу при великій ролі судової влади у вирішенні питань, що стосуються конституційності законодавства – основи дій обох цих гілок і захисту прав громадян. Конгрес і Президент – це два носії суверенної влади, якою їх наділяє народ на всенародних виборах. Вони взаємно обмежують владу один одного, а контроль за законністю їхніх дій здійснює Верховний суд. Визначальна роль Президента у формуванні і здійсненні публічної політики забезпечується «виконавчою вертикаллю» (праве крило схеми на рис. 2), яка створює передумови для ефективного керівництва державою і водночас є запобіжником проти «колективного свавілля» законодавців. Влада президента щодо визначення політики держави урівноважена незалежною законодавчою діяльністю Конгресу (ліве крило таблиці), у якому є свої внутрішні противаги у вигляді двопалатності. До системи противаг належить наділення Президента правом відкладального вето, а також контроль з боку судової влади. Позиції законодавчої і виконавчої гілок влади стійкі у межах терміну, на який вони обиралися: президент не може розпустити парламент, навіть у разі гострого конфлікту з ним, так само як і парламент не має змоги змінити термін перебування Президента при владі, окрім як через процедуру імпічменту, що можливе лише у випадку вчинення ним тяжкого злочину.

Дієвість механізму стримувань і противаг у цій системі доведена історією. Хоча спроби копіювання її за інших умов – у молодих демократіях, зокрема, в країнах Латинської Америки, часто закінчувалися невдачею. Про це написано чимало статей західними політологами. Особливо популярними в 1990-ті роки були думки та аргументи Х. Лінца, підтриманого А. Лійпгартом, щодо небезпек, які чекають на молоді демократії у разі утвердження у них президентизму (як «чистого» президентського врядування, так і його «змішаних» моделей, у яких наявний інститут «сильного» президента) [1; 2, с. 108–126, 146-158; 5, с. 178-197, 222-234]. Водночас, ці дослідники

наголошували на перевагах парламентаризму. А. Лійпхарт сформулював варіанти сприятливого, на його думку, поєднання форм правління і виборчих систем та висловив чимало похвал на користь парламентської форми правління, приписавши їй навіть такий віддалений наслідок, як успішний економічний розвиток країн з цією формою правління.

Причин негативного впливу президентського правління на демократію називалося чимало, але дві з них, по суті, є головними: 1) наявність всенародно обраного глави виконавчої влади занадто персоналізує владу і робить президента, особливо за умов неправової культури, схильним до перевищення своїх повноважень; 2) наявність «двох суверенів» – президента і парламенту – веде до жорстких протистоянь між ними і заводить процес вироблення державної політики у глухий кут. Тобто, ті риси, що мали сприяти б ефективності – суверенність президента та наявність президентської вертикалі – у латиноамериканських країнах працювали на посилення монархічного правління, а те, що мало б стримувати сторони від узурпації влади – протистояння гілок влади – ставало серйозною перешкодою для ефективного правління через сутички між президентом і парламентом, які часто набували нецивілізованих форм, створюючи ситуацію неефективного правління.

Не заперечуючи такого розвитку подій у низці випадків, опоненти цієї точки зору (С. М. Ліпсет, Д. Горовіц, С. Мейнварінг і М.С. Шугарт та інші) зауважили, що в такому аналізі негативного впливу президентської форми правління на успішність демократичної трансформації не були еліміновані чинники культури, а також особливості інших інституційних механізмів, таких як партійні та виборчі системи, які в одних випадках підсилюють, а в інших можуть нівелювати притаманні президентській і парламентській системі механізми стримувань і противаг [2, с. 127–137; 3; 5, с. 198–211]. На сучасному етапі розвитку політології стає все більш очевидним недостатнє врахування також ролі неформальних інституцій, які є дуже істотною перешкодою для утвердження демократії в низці країн, незалежно від форми правління.

На рис. 2 показано, як функціонує «чиста» президентська система врядування в умовах двопартійної системи і чергування партій при владі. Президент при цьому може бути обраний або від партії,

яка має більшість у Конгресі, або представляти партію меншості. Оскільки урядових партій у США дві, то ніяких непорозумінь при створенні більшості, у які міг би якимось чином втручатися президент, у Конгресі не виникає: одна з партій завжди має більшість. Разом з традиційністю, усталеністю механізмів цієї системи, а також виробленою упродовж століть культурою політичних компромісів, двопартійність є важливим чинником її стійкості та порівняної безпроблемності функціонування – з точки зору подолання тертя, що періодично виникає між відносно автономними законодавчою та виконавчою гілками влади. Однак слід признати, що і в цьому випадку ефективність врядування, а особливо реформаторські можливості Президента різко знижуються, якщо Президент обирається від однієї партії, а в парламенті має більшість інша. Тоді результативність президентських ініціатив різко падає, нашоухуючись на несприйняття більшістю у Конгресі. «Свавільність» законодавців, які не вважають за потрібне рахуватись з позицією президента, могла би теж різко зростати, якби не завбачливо включений у Конституцію США механізм президентського вето, до якого деякі президенти зверталися дуже часто, навіть коли мали «свою» більшість у законодавчому органі [Див. 25]*.

Ситуація так званої «когабітації» добре описана політологами стосовно змішаних систем правління [22, с. 333; 24, с. 80–81, 239], але вона існує й у президентських системах. Більш того, якщо у змішаних системах стосунки сторін пом'якшуються наявністю іншого центру виконавчої влади – прем'єра та Кабінету, сформованих парламентською більшістю, то у президентській системі уся виконавча гілка

* Особливо прославився ветуванням законопроектів президент США Ф. Д. Рузвельт, який наклав вето на 635 законопроектів, тільки 9 із яких Конгрес зміг подолати. Щоправда, 263 з них були так звані кишенькові вето (коли законопроекти не могли стати законом, бо президент їх не підписав, але водночас і не міг повернути назад у Конгрес потягом 10 днів, бо в цей період конгрес уже не мав засідань). Чому так багато, враховуючи, що в Конгресі у цей 7 його президентства була демократична більшість? Це пояснюють тим, що Рузвельту довелося правити в екстраординарні часи Великої депресії і Другої світової війни. Щоб розв'язати пов'язані з цими подіями складні проблеми, конгресмени вносили багато пропозицій. Частина з їхніх ідей не були добрими, а інша частина – суперечила чинному законодавству або Конституції. Отже президентська влада виконувала роль своєрідного сита, яке відсіювало неякісні продукти законодавців [Див. 25].

мусить змиритися з тим, що її ініціативи (скажімо, щодо реформ) можуть не мати підтримки у законодавчому органі і «мирно співіснувати» зі своїми опонентами*. Розпуск парламенту чи відставка президента у таких випадках Конституцією не передбачені, тож у разі невисокого рівня демократичної культури боротьба між ними легко може набути руйнівного характеру. Ситуація стає особливо несприятливою, якщо країна потребує кардинальних та швидких реформ, а легітимація урядів здійснюється на основі їх успішності, як це буває в перехідних суспільствах. Протистояння між гілками влади у таких випадках можуть призвести до глибокої політичної кризи, заворушень і переворотів. Таких глухих кутів, назагал, позбавлена парламентська система. Це, однак, не означає, що вона не має рівносильних недоліків іншого типу.

Особливості парламентської форми правління представлені на рис. 3. Це система, за якої «партія (або коаліція партій) з найбільшим представництвом у парламенті (законодавчому органі) формує уряд, а її лідер стає прем'єр-міністром або канцлером. Виконавчі функції здійснюються членами парламенту, призначеними прем'єр-міністром у Кабінет Міністрів» [26].

Для «чистих» парламентських демократій характерне злиття (зрощення, сплав) влади, коли виконавча і законодавча гілки взаємно накладаються. У Великій Британії члени Палати Громад водночас є і членами Кабінету, а лідер парламентської більшості обіймає посаду прем'єра. Історично така система виникла за умов, коли протистояння відбувалося між монархом і парламентом при паралельному формуванні внутрішньопарламентського поділу політичних сил на промонархічну «позицію» (торі) та консервативну верхню палату і (про)парламентську опозицію (вігів) у палаті громад**. З ослабленням монаршої влади, перетворенням короля/королеви на символ

* Так було, наприклад, з намаганнями президента США В. Клінтона реформувати систему охорони здоров'я у 1994–1995 роках, коли в Конгресі домінували республіканці.

** Це та початкова модель становлення парламентської моделі, яку французький політолог і правник Жан-Люк Шабо називає дуалістиною [див. 27]. З часом вона втратила свою дуалістичність, а заодно і врівноваженість, перетворившись на моністичну модель парламентського правління, яка за таких умов, як у Великій Британії, спрацьовує, а за інших – вимагає повернення їй колишньої дуалістичності через запровадження другого центру прийняття рішень.

влади, а нижньої палати на головну арену законодавчої діяльності вирішальним фактором демократичного правління стає наявність сильної, інституціалізованої опозиції або, іншим словами, політичний розподіл влади. Саме політичний розподіл, базований на чітко структурованій партійній системі, є головним інституційним запобіжником від узурпації влади однією політичною силою та її «вождем», компенсуючи відсутність жорсткого поділу повноважень між гілками влади, притаманного президентським демократіям.

Рис. 3. Парламентська форма правління як система залежності

На рис. 3 (ліве крило схеми) показано, що увесь процес прийняття та впровадження рішень щодо публічної політики перебуває у сфері впливу партії (або коаліції) більшості (ми тут абстрагуємося від

«вертикального розподілу» влади, тобто її децентралізації в тій чи іншій формі). Опозиційна партія (коаліція партій) впливає на якість цього процесу через критику правлячої партії під час днів уряду та готуючись до конкурентних виборів, на яких вона завжди має шанс здобути владу. Саме вибори є реальним вотумом довіри/недовіри правлячій партії чи коаліції, тоді як у парламенті за цієї системи механізм вотуму перебуває в руках партії більшості, з провідних політиків якої сформований уряд. І хоч формально члени уряду індивідуально і колективно несуть відповідальність перед законодавчим органом, реально Кабінет Міністрів домінує над парламентом, а не навпаки. З цієї причини механізм вотуму недовіри прем'єру і його Кабінету практично ніколи не застосовується. Натомість, глава уряду може розпустити парламент, оголосивши вибори тоді, коли вважає це найбільш доцільним.

Із сказаного випливає, що за парламентської форми правління залежність парламенту та уряду є щонайменше двосторонньою, а за сучасної тенденції до зростання ролі виконавчої влади в усіх політичних системах (незалежно від форми правління) вплив уряду і його глави стає домінуючим. За певних суспільних обставин і персональних якостей лідера домінування останнього може дуже сильним (згадаймо Маргарет Тетчер). Якщо до цього додається слабкість, неінституціалізованість опозиції, то таке домінування може знайти в собі не менші загрози узурпації влади, ніж за президентської форми правління.

Прихильники парламентської форми правління, зокрема, відомий політолог-компаративіст А. Лійпгарт, обґрунтовуючи переваги парламентської моделі, на перше місце ставлять її ефективність: завдяки злиттю двох гілок влади вони працюють злагоджено, і це, начебто, є причиною вищого рівня економічного розвитку країн з парламентською формою правління. Навіть якщо проігнорувати той факт, що у випадку позитивної кореляції двох змінних ми насправді не знаємо достеменно, що є причина, а що наслідок, ця аргументація не видається переконливою*, бо в такому разі навіть не ставиться

* Скептично ставлячись до обґрунтованості причинно-наслідкового зв'язку форми правління і економічного зростання, хочу зауважити, що з таким самим успіхом можна було б приписати економічні успіхи наявності інституту монархів, який зберігся у 10 європейських країнах, які якраз і є парламентськими демократіями.

питання про ті специфічні умови, за яких притаманне парламентській системі злиття влад не перешкоджає збереженню свободи і тому може забезпечувати ефективне правління, успішні реформи та економічне зростання.

Не будемо забувати, що у працях ідейного батька ідеї розподілу влади Ш. Монтеск'є наголос робився на тому, що тільки структурне розмежування (*separation*) гілок влади здатне протистояти тенденціям установлення тиранічного уряду; тільки воно дає змогу зберігати свободу. Тому питання, яке нас в Україні має цікавити, зводиться до того, чи може бути парламентська модель в умовах нестійких (неповних, ілліберальних) демократій, зокрема, на пострадянських теренах, кращим інструментом для збереження свободи і уникнення свавільного правління, ніж змішана або президентська. На нього я маю негативну відповідь, що ґрунтується на наступних міркуваннях.

Парламентська модель виникла й успішно функціонує за умови існування інституціалізованої опозиції; остання забезпечує політичний розподіл влади, що до певної міри компенсує відсутність чіткого розмежування між законодавчою і виконавчою гілками влади. Крім того, опозиція є лояльною, тобто, так само як і правляча партія (партії) визнає існуючу політико-правову систему і дотримується притаманних їй правил та процедур. І правляча, й опозиційна політичні сили покладаються на демократичні вибори як остаточного арбітра щодо питання, хто має правити країною в наступний період і якої політики буде дотримуватися після приходу до влади. «Політична гойдалка» поперемінного правління є атрибутом як інституційного дизайну, так і політичної культури таких країн.

Не менш важливою для успішної економічної політики є суспільно-політична стабільність. Її здатні забезпечити тільки ті системи, які спираються на добре інституціалізовану, не подрібнену й не поляризовану партійну систему (як у Великій Британії). В іншому випадку (як у Франції під час III та IV республіки) нестримна між-партійна боротьба веде до нестійкості урядів, а відтак і до слабкості та неефективності їхньої політики. «Британський парламентський режим, – зазначає французький правник і політолог Ж.-Л. Шабо, – спирається однаковою, якщо не більшою, мірою на двопартійну систему, а не на писані і неписані конституційні норми. Це дозволяє зрозуміти його стабільність і логіку: механізм чергування при владі замінює собою

принцип спеціального врівноважування влади, а синхронна «проба сил» на користь будь-якої з них заміщається можливістю успадкувати владні повноваження через проміжок часу» [27] (курсив мій – А.К.) Заради механізмів такого урівноважування Франція перейшла від парламентської до змішаної моделі у 1958 році. Ж.-Л. Шабо розглядає цей перехід як засіб «раціоналізації» чистої, моністичної парламентської моделі. Досвід Франції та Італії повоєнних років продемонстрував, що притаманне парламентській моделі злиття влад, відсутність чіткої системи стримувань і противаг за наявності в країні партійної системи атомізованого чи поляризованого типу спричинює постійну парламентсько-урядову нестабільність та неефективне урядування.

Орієнтири і процес вибору форми правління в Україні. Факторів, які становлять основу успішного функціонування парламентської моделі, немає в нинішній Україні (як і в більшості інших пострадянських країн).

По-перше, нині в Україні немає не те що стійких і неполяризованих, а взагалі нормальних політичних партій, навіть таких, які були ще 10-15 років тому. Партійна система перебуває на порозі повної реструктуризації. Постає питання: хто і як за таких умов буде забезпечувати стабільність урядів і урядових коаліцій у парламенті? За наявності корупції та впливу «грошових мішків» на парламент стабільність може бути тільки антидемократичною, проолігархічною та/або авторитарною. Тож на успішні реформи, які приведуть до економічного зростання, годі сподіватись.

По-друге, у Верховній Раді України немає добре інституціалізованої лояльної опозиції, яка могла б протистояти правлячій більшості. А це означає, що зберігається загроза концентрації влади в руках «партії влади» та її лідера. Те, що зараз роблять президенти, стягуючи під себе та свою адміністрацію усі формальні і неформальні важелі впливу на ухвалення рішень, за парламентської системи тій самій культурі і за відсутності противаги будуть робити прем'єри – з тією різницею, що їм це робити буде значно легше, адже вони матимуть «свою» парламентську більшість та всі повноваження виконавчої влади. Обраний у парламенті, слабкий президент-символ противагою стати не може. Не порожнім, особливо в умовах сучасної війни, є для України і поняття лояльності політичної опозиції. Воно безпосередньо стосується проблем національної єдності і безпеки, без чого неможливі ані стабільність, ані успішний економічний розвиток.

По-третє, не маючи належно розвиненої політико-правової культури, яка втримувала б політичний процес у рамках прописаних правил та процедур, Україна зате має 70-літню традицію однопартійного (партійно-вождистського) правління в радянський час. Завдяки цій традиції спочатку ліві сили, а з їх занепадом – олігархічні партії стали палкими прихильниками саме парламентської системи, бо вони знають різні (не обов'язково законні) способи спочатку форматування парламентської більшості, а потім керівництва нею і країною через умовний ЦК чи Політбюро. Те, що на його чолі стоятиме прем'єр, а не Президент, суті справи не міняє.

Отже, чисто парламентська система для України не годиться ані з погляду запобігання узурпації влади, яка тільки полегшиться через відсутність інституційних противаг і сильної та стійкої лояльної опозиції; ані з точки зору ефективного урядування, яке може погіршитися через нестійкість урядів та інтриги у структурно подрібненій Верховній Раді; через ті самі причини ця форма правління не сприятиме і зміцненню національної єдності та гарантуванню державної безпеки.

У статті аналізуються переважно недоліки двох «чистих» моделей урядування та ті загрози, які вони містять у собі для демократії і державної стабільності, якщо їх реалізувати у дуже непростих (незрілих, з точки зору демократичного розвитку і панування права) умовах України. Акценти поставлені таким чином навмисне, щоб показати маніпулятивний характер розмахування прапором начебто «істинно демократичної» парламентської республіки і застерегти від можливих чергових розчарувань, коли буде страчено значну кількість років на випробування «нової моделі», а наслідком стане переконання, що інституційної «панацеї» на наші біди не існує.

Інше застереження полягає в тому, що не можна перебільшувати значення інституційного дизайну взагалі. Інституційно-організаційні зміни важливі за умови впровадження правового порядку. Вони не є панацеєю, бо культура також має велике значення, і багато недоліків у функціонуванні політичних інституцій зумовлені саме культурою, яка змінюється повільно. До культури, в умовах України, додаються панівні неформальні правила політичної взаємодії, які дуже глибоко вкоренились у середовищі правлячого класу (економічних та політичних владоможців, істеблїшменту) і здатні спотворити будь-який хороший дизайн, якщо в ньому не передбачені певні антидоти на ці чинники.

То що ж, форма правління взагалі неважлива? Ні, так сказати не можна, бо це та частина трансформації, яка піддається свідомим впливам (дизайнуванню, проектуванню), а отже, з неї можна і треба починати, створюючи вигідні інституційно-правові та організаційні умови для подальших глибоких змін. Однак проектування конституційних засад державного ладу має відбуватися не за столом у якогось політика, а на рівні загальнонаціонального дискурсу, що має розгорнутись у процесі реалізації установчої влади народу, для чого мають бути відкриті шляхи – якщо не з доброї волі політиків, то під тиском громадськості. Україні потрібен не проект іншої форми правління, написаний радниками якогось окремо взятого політика, а складна і тривала робота, спрямована на трансформацію усіх складових суспільно-політичної системи (див. рис. 1)*. Конституційна реформа має стати складовою частиною цієї всезагальної трансформації, але здійснюватися вона повинна у публічному діалозі влади, експертів і народу.

Починаючи з кінця 1990-х рр. жоден з державних діячів – ініціаторів конституційної реформи в Україні – не запропонував відкритого деліберативного процесу вироблення моделі державного правління з урахуванням публічно висловленої та обговореної думки експертів і народу, а також не потурбувався про вибір підходящого часу для ухвалення нової Конституції; натомість кожен вихоплює, немов фокусник з рукава, все нові й нові законопроекти Основного закону держави тоді, коли влада вислизає з його рук або коли падає його рейтинг. Щоб змінити такий стан справ, необхідно відібрати в політиків право ініціативи у створенні нової Конституції і передати його народу – відповідно до всім добре відомої ст. 5 Конституції, у пункті третьому якої стверджується, що «право визначати і змінювати

* Говорячи про необхідність тотальної зміни системи в Україні, відомий учений Богдан Гаврилишин зазначає, що в Україні має відбутися «тотальна трансформація» – від економіки до політичної еліти. «Фундаментальні зміни мають торкнутися всіх органів влади. Нинішнє політичне середовище треба повністю міняти. Також – реформувати соціально-політичну систему». «Якщо почати вже, – додає вчений, – то реальні зміни побачимо десь за 7-8 років». (Богдан Гаврилишин: «Нинішнє політичне середовище треба повністю міняти» 18.06.2015. – Електронний ресурс – Режим доступу: <http://1-12.org.ua/2015/06/18/3560>).

конституційний лад належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами» [28]*.

«Визначати і змінювати конституційний лад» – не означає просто затверджувати на референдумі кимось випрацьований у закритому режимі документ. Має бути, нарешті, реалізована установча влада народу через скликання Конституційних (Установчих) зборів, які своєю місією завершать із прийняттям нової Конституції, а її творці не братимуть участі в політиці щонайменше упродовж десяти наступних років.

Громадські лідери, які нині опрацьовують і популяризують цю ідею (І. Коліушко, Т. Стецьків, В. Філіпчук, Г. Друзенко, В. Подгорна та інші), обґрунтували питання про Установчі збори теоретично і вийшли на шлях його уведення у правове поле України. Зокрема, у січні 2016 р. у Верховній Раді зареєстровано законопроект «Про процедуру підготовки проекту нової Конституції України» [29]. Експерти Міжнародного центру перспективних досліджень та Центру політико-правових реформ за підтримки фонду «Відродження» провели аналіз світового досвіду внесення змін до конституцій та опублікували посібник «Оновлення Конституції як завершення революції», у якому проаналізували теоретичні питання і досвід участі громадськості інших країн в ухваленні конституції установчою владою народу та сформулювали свої пропозиції для України [30].

У короткочасному вимірі перспективи конституційного переважання визнають не дуже обнадійливими, бо теперішні державні діячі (від Президента до колишнього засновника Руху «Третя Республіка» Юрія Луценка) під тягарем проблем війни та корупції, а також зниження підтримки народу відмовилися від ідеї глибокої конституційної реформи, покладаючись водночас на «протягування»

* Офіційне тлумачення положення частини третьої статті 5 див. у Рішенні Конституційного Суду № 6-рп/2005 від 05.10.2005, де сказано: «Тільки народ має право безпосередньо шляхом всеукраїнського референдуму визначати конституційний лад в Україні, який закріплюється Конституцією України, а також змінювати конституційний лад внесенням змін до Основного закону України в порядку, встановленому його розділом XIII. Належне виключно народові право визначати і змінювати конституційний лад в Україні не може бути привласнене у будь-який спосіб державою, її органами або посадовими особами». (Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-05>)

певних (прийнятних або ні) змін до чинної Конституції через Верховну Раду. Ця діяльність, спрямована на внесення часткових, точкових змін до Конституції, жодним чином не повинна заважати паралельній роботі над підготовкою всеосяжної конституційної реформи, яка має шанс бути реалізованою у більш довгостроковій перспективі. На неї є запит у суспільстві, і вона, окрім розв'язання окреслених вище проблем легітимності та делібератції, дає змогу прискорити селекцію еліти нового покоління.

Підсумки. Україна перебуває в ситуації незавершеної революції, оскільки не знята вимога інституційного перезавантаження системи. Щоб створити стійкий конституційний порядок, треба розпочинати нормальний конституційний процес з реалізацією установчої влади народу, за участі усіх груп суспільства, усіх суспільних акторів. Остаточне слово в цьому процесі мають сказати Конституційні збори (Конституанта, Конституційна Асамблея) як орган одноразової реалізації установчої влади народу.

Конституція має стати результатом широкого деліберативного процесу, новою суспільною угодою влади і народу, що легітимізує політичну систему. Вона мусить містити дієвий механізм стримувань і противаг, щодо якого має відбутися серйозна дискусія експертів, громадських діячів і політиків, бо в умовах посттоталітарного суспільства його створити дуже непросто. Було б ідеально (хоч на сьогодні й мало реально), щоб цей процес підтримав та очолив Президент, не диктуючи своїх уявлень про бажаний результат.

Важливою складовою частиною зміненої Конституції має бути зафіксована в ній форма державного правління. Якою вона має бути? Аналіз особливостей поки що не випробуваної в Україні парламентської моделі (в її «чистому», моністичному варіанті) спонукає застерегти проти ілюзій щодо начебто її особливої демократичності та універсальності в застосуванні. Вона справді добре підходить для певних умов, але не буде ні більш демократичною, ні більш ефективною у специфічних умовах України. Агітація за неї з боку окремих політиків має маніпулятивний характер і ставить перед собою одну ціль – полегшення приходу до влади певних політичних сил чи політиків.

Взагалі, немає ідеальної форми державного правління. Президентська має дві головні вади: 1) надмірна концентрація уваги на

особі президента як обраного народом носія суверенної влади, а отже, спокуса та чималі можливості для перетягування ним владної «ковдри» на себе; 2) виникнення «глухих кутів» у протистояннях президента з парламентом, що гальмує процес реформ, знижує ефективність політики та містить загрози національній безпеці. Парламентська в наших умовах таїть у собі загрози: 1) або партійної (кланово-олігархічної) диктатури – через відсутність достатніх противаг та потенційну можливість бути використаною для партійно-вождистського панування за допомогою маніпуляцій у парламенті і з парламентом; 2) або охлократизацію політики через нестійкість коаліцій та урядів у країні з несформованою партійною системою, а отже, загрози національній єдності та державній стабільності і безпеці.

На питання, яка ж форма правління найкраще підходить для України, можна відповісти так: визначати форму правління наперед – це ставити воза поперед коня. Теоретично, будь-яка форма правління може бути доброю з точки зору ефективності та демократичності, якщо в ній буде закладена відповідна система стримувань та противаг, які будуть дієвими супроти небезпек саме даної країни. Франція свого часу перейшла на змішану, парламентсько-президентську модель відповідно до своїх потреб і особливостей французького політикуму. В Україні теж має бути випрацьована по-своєму «раціоналізована» система розподілу влади, яку не можна визначити на основі опитування громадської думки чи думки окремих експертів без належного її обговорення.

Однією з найскладніших є проблема врахування особливостей українського суспільства, таких як: відсутність справжніх політичних партій та інституціалізованої лояльної опозиції; наявність корупції в законодавчому органі; слабкість, недієздатність і корумпованість судової гілки влади; потужний вплив олігархів та тіньових інтересів загалом на політичні партії і політичний процес; звичка політичних акторів керуватися неформальними правилами тіньових середовищ; високий рівень популізму і залежності значної частини політиків від залаштункових гравців; низький рівень життя, що робить виборців спокусливими на усіякі подачки на виборах, нестійкими у своїх політичних прихильностях та чутливими до маніпуляцій; високий рівень політичної недовіри і розчарованості; амбівалентне ставлення громадян до закону.

Не всі вони можуть бути враховані однаковою мірою і одночасно. Проте, якщо форма правління визначатиметься Установчими зборами, вона відобразить досягнутий рівень загальносуспільного консенсусу з багатьох питань і підвищить легітимність схваленої Зборами системи влади. Наперед можна сказати лиш те, що, враховуючи складну й багаторівневу структуру українського суспільства та його низьку правову культуру, сподіватися на прості (чисті) форми правління не варто. Натомість, варто зберегти і навіть ускладнити змішану форму правління, забезпечивши максимум горизонтальних та деякі вертикальні противаги й усунувши з неї усі недоречності, що є наслідком панування лівих сил у парламенті в 90–ті роки та поспіху під час реформи 2004 р. Конкретні параметри інституційного дизайну викристалізуються у процесі загальнонаціональної дискусії, співпраці експертів з народом і політичними діячами.

Реформуючи конституційний лад, слід також враховувати, що форма правління, хоч і важлива, але тільки одна його частина. Вона створює каркас системи владних стосунків, запроваджує певну систему стримувань і противаг, яка важлива як для запобігання узурпації влади, так і для налагодження ефективного управління країною. Разом з тим, недостатньо змінити форму правління, щоб у країні відбулися істотні зміни в політико-правових відносинах та політичному режимі. Реформи політичних і суспільно-економічних відносини мають бути значно ширшими.

1. Linz J. J. Democracy: Presidential or Parliamentary: Does it Make a Difference? [Electronic resource] / Juan J. Linz – July, 1985. – Access Mode: http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PNABJ524.pdf

2. The Global Resurgence of Democracy [Text] / Ed. by L. Diamond and M. F. Plattner. – Baltimore and London: The John Hopkins University Press, 1993. – 336 p.

3. Mainwaring S., Juan Linz, Presidentialism, and Democracy. A Critical Appraisal [Electronic resource] / Scott Mainwaring and Matthew S. Shugart // Comparative Politics. – Vol. 29. – No. 4; July 1997. – P. 449–471. – Access Mode: <https://www.jstor.org/stable/422014>; also available at: http://scholar.harvard.edu/files/levitsky/files/mainwaring_shugart.pdf.

4. Stepan A. and Scatch C. Constitutional Frameworks and Democratic Consolidation: Parliamentarism versus Presidentialism [Electronic Resource] /

Alfred Stepan and Cindy Skach. // World Politics. – Vol. 46. – No. 1 (Oct., 1993). – P. 1-22. – Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/2950664>.

5. Глобальне відродження демократії / за ред. Ларрі Даймонда і Марка Ф. Платтнера; [перекл. з англ.]. – Львів: Ахілл, 2004. – 463 с.

6. Демократія. Антологія. / упоред. Олег Проценко. – Київ: Смолоскип, 2005. – XXVIII + 1108 с.

7. Конституційна реформа: збірник матеріалів Центру політико-правових реформ за 2007 – 2013 роки [Електронний ресурс] / за заг. редакцією І.Б. Коліушка. – К. : Москаленко О.М., 2013. – 166 с. – Режим доступу: http://pravo.org.ua/files/Const_reform/Constitutional_Reforms13.pdf

8. Пігенко В. Президентська, парламентська та змішана форма правління: досвід демократій Центрально-Східної Європи у контексті становлення системи державного управління в Україні [Електронний ресурс] / Володимир Пігенко і Тарас Пушак – Режим доступу: <http://pdp.org.ua/analytics/parliament/656-68a-a1-visnyk->

9. Процюк І. В. Поділ державної влади в умовах різних форм державного правління [монографія] / І. В. Процюк. – Харків: Право, 2012. – 583 с.

10. Колодій А.Ф. Особливості перехідного періоду і вибір демократичних інститутів в Україні / Антоніна Федорівна Колодій // Політичний процес в Україні: стан і перспективи розвитку. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1998. – С. 44–55.

11. Колодій А. Конституційна реформа в Україні і взаємодія гілок влади: нові виклики / Антоніна Колодій // Актуальні проблеми реформування державного управління в Україні: матеріали щорічної науково-практичної конференції. ЛРІДУ НАДУ при Президентові України, 20 січня 2006 р. – Львів: ЛРІДУ, 2006. – С. 15–26.

12. Колодій А. Дилеми конституційного реформування в Україні в контексті ліберально-демократичних цінностей [Текст] / Антоніна Колодій // Лібералізм, посткомунізм і реформи: збірник наукових праць за наук. ред. А. Колодій, М. Буника, І. Кіянки. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2016. – 260 с.

13. Каплан Ю. Політичний процес в Україні: особливості переходу до парламентської республіки / Юлія Каплан // Віче. – 2005. – №4. – С. 32–34.

14. Фисун А. Украина нуждается в смешанной гибридной политической системе [Електронний ресурс] / Александр Фисун // Диалог: Украинский проект – реформирование, перезагрузка, создание нового? – 23 июня 2014 года. – Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page164-2546.html>

15. Яценюк А. Наш проект Конституції «переводить» Україну на польську модель [Електронний ресурс] / Арсеній Яценюк // Gazeta.ua. – 06.02.2014. – Режим доступу : http://gazeta.ua/articles/politics/_nash-proekt-konstituciyi-perevodit-ukrayinu-na-polsku-model-acenyuk/540453.

16. Романюк Р. Опоблок хоче перенести столицю в Канів [Електронний ресурс] / Роман Романюк // Українська правда. – 23 лютого 2016 р. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2016/02/23/7100051/>

17. Основи Конституції України: презентація на сайті Опозиційного блоку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://opposition.org.ua/uk/osnovi-konstitucii-ukrani.html/>

18. Про відновлення дії окремих положень Конституції України. Закон України від 21.02.2014 № 742-VII [Електронний ресурс] // Офіційний портал Верховної Ради України. Лютий 21, 2014. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/742-18>.

19. Мацієвський Ю. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні / Юрій Мацієвський : монографія. – Чернівці: Книги-XXI, 2016. – 551 с.

20. Поппер К. Відкрите суспільство і його вороги / Карл Поппер; т. 1, 2. – К. : Основи, 1994. – т. 1, 444 с.; т.2, 494 с.

21. Presidential Government [Electronic resource] // International Encyclopedia of the Social Sciences [COPYRIGHT 2008; Thomson Gale]. – Access Mode: <http://www.encyclopedia.com/doc/1G2-3045000983.html>.

22. Основи демократії за заг. ред. А.Ф. Колодій : третє вид., оновл. і доп.; розд. 11, 12. – Львів: Астролябія, 2009. – 831 с.

23. Політологія / за наук. ред. Антоніни Колодій. – 2-ге вид., перероб. і доп.; розд.12-14. – К. : Ельга, Ніка-Центр, 2002. – 664 с.

24. Романюк А. Порівняльний аналіз інститутів країн Західної Європи / Анатолій Семенович Романюк : монографія. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2007. – 391 с.

25. Vetos unchallenged [Electronic resource] – Access mode: <http://www.senate.gov/reference/Legislation/Vetoes/Presidents/RooseveltF.pdf>

26. Alan Heslop D. Constitutional-government [Electronic Resource] / D. Alan Heslop. Encyclopaedia Britannica – Access mode: <http://www.britannica.com/topic/political-system/Constitutional-government>.

27. Шабо Ж.-Л. Государственная власть: конституционные пределы и порядок осуществления [Электронный ресурс] / Жан-Люк Шабо // Полис (Политические исследования). – 1993. – № 3. – С. 155–156. – Режим доступу: http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa/Sh/1993-3-20-Shabo_Gosudarstvennaya_vlast.pdf.

28. Конституція України [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Закон від 28 червня 1996 № 254к/96-ВР : поточна редакція – тлумачення від 15.03.2016, підстава v001p710-16. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-05>.

29. Проект Закону «Про процедуру підготовки проекту нової Конституції України». № 3781 від 18.01.2016 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57684.

30. Оновлення Конституції як завершення революції. – Київ: МЦПД, 2015. – 72 с.